
<https://doi.org/10.15407/fd2021.02.142>

УДК: 13, 13.11

Роман ЗИМОВЕЦЬ, кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України,
02000, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
romanzimovets@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6045-6374>

ПРО КОРИСТЬ ТА ШКОДУ ПЕРЕПИСУВАННЯ ІСТОРІЇ. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ОДНІЄЇ З ТЕМ СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСКУРСІВ

У сучасній суспільній думці феномен історичного ревізйонізму має, переважно, негативні конотації. Одним з головних завдань історичної політики сучасних держав є заборона перегляду певних історичних інтерпретацій та оцінок, яка реалізується за допомоги так званих «меморіальних законів». Опікування формуванням бажаних репрезентацій минулого (наративів) безпосередньо пов'язане з інтересами влади у власній стабілізації та підсиленні. Влада є функцією спільноти, ідентичність якої формується історично. Консолідація колективної ідентичності через підтримання та відтворення спільних репрезентацій минулого є одним із інструментів зміцнення влади.

В той же час сам характер набуття людиною історичного досвіду, який є постійним опосередкуванням горизонту минулого сучасним, передбачає і реінтерпретацію цього минулого. Великі зрушення у досвіді поколінь, які відбуваються внаслідок певних соціальних змін, зумовлюють і новий погляд на минуле спільнот. У цьому сенсі якраз переосмислення та переписування історії стає необхідним для прояснення, поновлення, раціоналізації колективної ідентичності, яка проблематизується новим досвідом.

Історична політика може як відповідати цій потребі трансформації ідентичності крізь переосмислення репрезентацій власного минулого, так і вступати у суперечність з нею. В останньому випадку трансльовані владою наративи починають конфліктувати з комунікативною пам'яттю покоління, що переживає зрушення у досвіді. Один із інструментів самозбереження влади у цій ситуації — блокування історичного досвіду, що може мати різні форми. Кульмінацією такого блокування є «герметизація» часу, типова для тоталітарної держави. Жива історичність досвіду, яка вимагає постійного переосмислення власної історично успадкованої ідентичності, підміняється штучною, застиглою у часі ідентичністю, яка саме внаслідок цього свого характеру стає крихкою та приреченою на руйнацію.

Цитування: Зимовець, Р. (2021). Про користь та шкоду переписування історії. Філософський аналіз однієї з тем сучасних історичних дискурсів. *Філософська думка*, 2, 142—164. <https://doi.org/10.15407/fd2021.02.142>

З іншого боку, ініційовані владою у межах історичної політики переписування історії можуть наражатися на опір вкорінених у комунікативній та культурній пам'яті історичних репрезентацій минулого. Резистентність історичних наративів вказує на те, що колективна пам'ять і фундована в ній ідентичність є не лише інституційними (владними) конструктами, але й стихійними нашаруваннями седиментацій історичного досвіду.

У сучасному світі глобальних комунікацій та уніфікованих повсякденних практик історичні наративи починають відігравати дедалі більшу роль, оскільки залишаються єдиним «вмістилищем» унікальності колективної ідентичності. Разом з тим цей процес підсилює конфліктний потенціал спільнот, що можна спостерігати на численних сучасних прикладах відродження історично мотивованих політичних амбіцій. У цій ситуації критичне прояснення різноманітних репрезентацій минулого стає засобом раціоналізації історично успадкованих ідентичностей спільнот як необхідної умови міжкультурного діалогу.

Ключові слова: історичний досвід, історична політика, меморіальні закони, історичний дискурс, переписування історії, наратив, колективна пам'ять.

1. Історико-політичний дискурс: між ідентичністю і владою

В українському та російському слововжитку поняття «переписування історії» має здебільшого негативні конотації. Навіть побіжного контент-аналізу достатньо для того, аби переконатись, що переписування історії щільно пов'язане з її «викривленням», «фальсифікацією», «перекручуванням фактів». «Історичний ревізіонізм» вважають чимось морально нечистим і навіть злочинним на зразок шахрайства або підлогу. Таким визначенням багато в чому посприяли «меморіальні закони» — відносно нове юридичне поняття, яке з'явилося наприкінці 1980-х років. Меморіальні закони регулюють «способи і форми використання і репрезентації пам'ятних дат і подій минулого у публічному просторі» [Касьянов, 2016: с. 28]. Але їхнє вістря спрямоване на заборону чи принаймні обмеження небажаних, «неправильних» інтерпретацій минулого [Орлова, 2017: с. 74]. За спроби піддати сумніву певні історичні події або навіть їхні оцінки у законодавстві багатьох країн передбачена юридична відповідальність. Меморіальні закони є частиною історичної політики як цілеспрямованого впливу на формування, підтримання та відтворення певних репрезентацій минулого. І юридична заборона альтернативних щодо офіційної інтерпретації минулого належить саме до цієї царини. Отже історична політика водночас і відбиває, і преформує в цілому негативне ставлення спільнот до історичного ревізіонізму.

Чому переписування історії наражається на спротив? Чому навіть спроби здійснити його часто-густо підпадають під юридичні санкції? Ці питання викликають особливе зацікавлення з огляду на той факт, що з погляду методології історичного пізнання переписування історії є цілковито нормальною, навіть рутинною справою. Нові свідчення, що їх відкривають науковці, ширший матеріал та масштабніші узагальнення, які завжди матимуть у розпорядженні майбутні генерації дослідників, змушують їх переосмислювати науковий внесок попередників навіть у межах одних і тих

самих історичних «шкіл». Кожну нову історичну концепцію, яка охоплює великий період, включає нові джерела та відкриває нові смислові зв'язки, можна вважати переписуванням попередньої історії, яке, звичайно ж, може мати різні масштаби.

Такі переписування, як правило, не викликають широкого резонансу, оскільки стосуються спеціалізованих тем і заторкують відносно невелике коло фахівців. Переписування тут набуває респектабельного характеру висунення нових історичних гіпотез, концепцій, або теорій. Отже, поява меморіальних законів, що забороняють переписування історії, як і пов'язаних із цим суперечок, що залучають широке коло громадськості, потребує певної умови, яка виходить за межі історії суто як науки. *Такою умовою є погляд на минуле як на спадщину певного суспільства, що існує в сучасному. І переписування історії, і його заборона викликають резонанс тоді, коли стосуються минулого сучасних спільнот.*

Останнім часом дискурс навколо переписування історії вкрай загострився. Особливо чутливою щодо цього стала тема Другої світової війни. Як відносно нещодавній приклад наведу дискусію, що розгорнулася на найвищому політичному рівні з приводу причин та винуватців початку Другої світової. Восени 2019 року Європейський парламент ухвалив резолюцію «Про важливість Європейської пам'яті для майбутнього Європи». У цьому документі, поміж іншим, тоталітарний радянський режим, так само як нацистський, було звинувачено у розв'язуванні війни, а сучасну Росію — у відбілюванні злочинів того режиму¹. Реакцією стала промова В. Путіна на неформальній зустрічі лідерів країн СНД 20 грудня того самого року. У ній пролунали звинувачення на адресу Великої Британії, Франції та Польщі у нібито заохоченні мілітаристських апетитів Гітлера (Мюнхенський договір 1938 року) і, окремо, на адресу тодішніх польських урядовців — в антисемітизмі та відкритому заграванні з Німеччиною².

Декларацію Європарламенту було сприйнято в Росії саме крізь призму дискурсу переписування історії. СРСР замість того, щоб бути переможцем у боротьбі зі всесвітнім злом, фактично був йому уподібнений. Разом із тим і сама промова Путіна зазнала критики саме як історично ревізійністська. Польща як жертва, з нападу на котру почалася Друга світова, перетворювалася в описі російського лідера на агресивного антисемітського хижака, який сам виявився винним у такому нападі. А пакт Молотова-Рибентропа з його таємним протоколом, у якому було заплановано і поділ Польщі, і тіснішу співпрацю між СРСР та нацистською Німеччиною, поставлено на один шабель із Мюнхенським договором³.

¹ Див.: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2019-0097_EN.html.

² Див.: <http://www.en.kremlin.ru/events/president/news/page/280>.

³ Див з цього приводу: S. Radchenko, *Vladimir Putin Wants to Rewrite the History of World War II* (<http://www.foreignpolicy.com/2020/01/21/vladimir-putin-wants-to-rewrite-the-history-of-world-war-ii>).

Для українців ці теми мають особливе значення. Лише після 1991 року з'явилася можливість поглянути на події Другої світової з ідеологічно незаангажованої позиції інтересів свого народу, який на той час, хоч і не рівною мірою, але був де-факто розділений та опинився у різних воєнних таборих. Через крах соціалістичних режимів у Східній Європі, розпад СРСР, об'єднання Німеччини, появу нових національних держав кінець 1980-х — початок 1990-х років породили найбільшу серед останніх хвилю перегляду історії в різних її аспектах. Але особливо чутливими були ті з них, що стосувалися порівняно нещодавніх подій ХХ сторіччя. Зараз різниця в інтерпретаціях однієї з ключових подій минулого сторіччя — Другої світової війни — виявилася у двох принципово різних наративах: «Перемоги» та «Ніколи знов», які віддзеркалюють позицію Росії та більшості європейських країн відповідно.

Суспільної чутливості як до переписування, так і до заборони або критики переписування історії додає та особливість, що ці процеси відбуваються у сучасному, але стосуються минулого, яке, проте, здатне впливати на це сучасне. *Для означення специфічних комунікацій, в яких артикулюється вплив минулого на сучасність та визначається ставлення до цього минулого з позицій сучасності, доречно використати поняття історико-політичного дискурсу, введене у широкий науковий обіг Мішелем Фуко.*

У низці лекцій, прочитаних у Колеж де Франс у 1975–1976 роках, Фуко аналізує історико-політичний дискурс як один із головних інструментів політичної боротьби дворянства і третього стану проти абсолютистської монархії та притаманного їй «філософсько-юридичного» дискурсу суверенітету [Foucault, 1997: pp. 42–44, 50, 95, 193–194]. Історико-політичний дискурс різноманітних груп апелював до різних репрезентацій минулого, які обґрунтовували відповідні історичні права та владні амбіції. Чим минуле може бути корисним для сучасного, чим воно може його заторкувати, так це наданням легітимності владним претензіям. Поняття історичного права — це зв'язка між репрезентацією минулого групи та її становищем у сучасному. Це право «укорінене в історії й не має стосунку до юридичної універсальності» [Foucault, 1997: pp. 45]. У модерний час такі репрезентації починають дедалі активніше використовувати як інструменти політичної боротьби. Влада і церква втрачають монополію на історіографію, з'являються альтернативні репрезентації минулого, які руйнують аісторичну картину світу, що обґрунтовує суверенітет абсолютної монархії.

У притаманній Фуко методологічній одновимірності історико-політичний дискурс редукується суто до владних прагнень. Минуле використовується для обґрунтування прав у сучасному. Але тут необхідно вказати й на інше джерело цього дискурсу, яке імпліцитно присутнє у роздумах Фуко, але залишається поза його аналітичною увагою. Зв'язка між репрезентацією минулого певної групи та її становищем у сучасному, утворювана завдяки поняттю «історичних прав», передбачає щось більше, ніж саму лише владу. Коли Фуко говорить про історико-політичний дискурс як зброю дворянства

проти абсолютної монархії, він уже виходить із того, що це дворянство певним чином самоідентифікується, а його історико-політичний дискурс є формою артикуляції цієї колективної ідентичності. У такому разі історико-політичний дискурс належить розглядати не лише як інструмент набуття або зміцнення влади. Рівною мірою він є способом вираження ідентичності певної групи, страти, суспільства [Foucault, 1997: p. 117].

Відповідно до сказаного вище, ми будемо розуміти поняття історико-політичного дискурсу в дещо ширшому контексті, ніж це робив Фуко. *Історико-політичний дискурс — це комунікативний простір, в якому такі феномени, як влада і колективна ідентичність сучасних спільнот, виказують свою залежність від репрезентацій минулого, а звернення до цього минулого стає водночас і способом прояснення ідентичності, і формою боротьби за владу.* Цей дискурс є історичним тому, що його предметом є минуле, точніше, певні репрезентації минулого — його наративи. Він є політичним у найширшому сенсі цього поняття — як вплив на життя сучасної спільноти, здатний поляризувати її членів як один до одного, так і щодо членів інших спільнот.

Дослідження і репрезентації минулого безпосередньо впливають на визначення того, ким ми як члени відповідної групи є зараз. Самопізнання завжди відбувається якщо не завдяки такій репрезентації минулого, то, у будь-якому разі, на її нетематичному тлі. Ці ж самі дослідження і репрезентації впливають на політичне позиціонування сучасних спільнот, а також на розподіл балансу влади між ними. Колективна ідентичність і влада є взаємопов'язаними сутностями. Міцні ідентичності генерують владу. Ганна Арендт аргументовано продемонструвала, що влада не може бути властива окремому індивідові, вона генерується групою й існує до того часу, доки існує ця група. «Влада ніколи не є власністю окремої особи; вона належить групі і залишається доти, доки ця група тримається. Коли ми говоримо щодо когось, що «він має владу», ми маємо на увазі, що він уповноважений певною кількістю людей діяти від їхнього імені. У момент, коли група, від якої та з якою починається влада (*potestas a populo*, без народу або групи немає влади) зникає, «його влада» теж перестає існувати» [Arendt, 1970: p. 44]. Влада генерується колективними зусиллями, на відміну від протилежного їй насилля, яке є узурпацією й тому не може бути тривалим. З іншого боку, стабілізація влади передбачає наявність ідентичності, що її легітимує⁴. У сучасних суспільствах, завдяки засобам масової комунікації, здатним швидко популяризувати наративи, це поєднання стає ще тіснішим. Тому іноді дуже важко зрозуміти, на що спрямована та чи та форма історико-політичного дискурсу — на зміцнення влади чи на афірмацію колективної ідентичності. Разом з тим *різниця між цими феноменами повною мірою являє себе у ситуаціях протистояння історичних наративів та влади, комунікативно засвоєної спадщини та істо-*

⁴ Недооцінка стабілізуючої ролі легітимації була одним з головних пунктів критики теорії влади Фуко з боку Юргена Габермаса. Про Габермасову критику методологічних настанов Фуко див.: [Зимовець, 2002: с. 91-94].

ричної політики. Тому і з методологічного, і з концептуального погляду розрізнення колективної ідентичності і влади як окремих предметів історико-політичних дискурсів є необхідним.

Переписування або заборона переписування історії є формами історико-політичного дискурсу в означеному вище сенсі комунікативного простору, в якому артикулюється вплив репрезентацій минулого на сучасність, рівною мірою, як і самовизначення сучасності щодо минулого. Їхньою «ставкою» може бути вплив або на ідентичність сучасних спільнот, або ж на розподіл влади через апеляцію до «історичних прав».

На перший погляд, критика або заборона переписування історії завжди стоять на захисті статус-кво певної колективної ідентичності і влади. Проблематизація минулого, як правило, ставить під сумнів суттєві аспекти колективної ідентичності (у деяких випадках й ідентичність як таку), а також легітимність влади, пов'язаної з нею. Але цей, здавалося б, очевидний висновок є некоректним. Як я спробую довести далі, заборона переписування історії може перешкоджати іноді необхідним процесам оновлення колективної ідентичності. Якщо ця заборона спрямована всередину спільноти, то ми зазвичай маємо справу з елементами тоталітаризму, метою яких є блокування історичного досвіду. Якщо критику переписування спрямовано назовні, ми стикаємося із впливом однієї спільноти на колективну ідентичність іншої спільноти.

Історична політика, звичайно, не завжди спрямована лише на заборону переписування історії. Іноді вона сама ініціює таке переписування. Перегляд значення тих чи інших історичних подій та оцінок може відповідати очікуванням суспільства та потребам трансформації колективних ідентичностей⁵. У цих випадках влада та її історична політика сприяють відновленню старих чи формуванню нових історичних наративів, що їх поділяє більша частина спільноти. Трапляються й протилежні випадки, коли історична політика влади з переписування історії стикається із *резистентністю історичних наративів*, які вона не може змінити. Звісно, суспільство не має можливості заборонити владі проводити власну історичну політику, але критика цієї політики з боку сильного суспільства, яке спирається на власні авторитетні та автономні щодо влади інституції, може суттєво її коригувати. Тут ми стикаємося з питанням про межі впливу влади на репрезентації минулого та паралельним питанням про межі еластичності цих репрезентацій.

Спираючись на попередні роздуми, далі я спробую відповісти на чотири взаємопов'язані питання. По-перше, як переписування історії впливає на ідентичність спільнот? По-друге, якими чинниками зумовлена заборона переписування історії та як вона впливає на колективні ідентичності? По-третє, як влада здатна впливати на колективну ідентичність через історичну політику

⁵ Яскравий приклад — переписування історії колишніми радянськими республіками і країнами колишнього соціалістичного табору у 90-х роках минулого століття.

й чи можна виявити межі такого впливу? По-четверте, як сучасний критичний науковий історичний дискурс співвідноситься з історико-політичним і як можлива критична настанова щодо історико-політичних дискурсів?

2. Переписування історії як форма набуття історичного досвіду

Для відповіді на перше з означених вище питань звернімося до блискучого аналізу форм набуття історичного досвіду та пов'язаних із ним форм історіографії, здійсненого Райнхартом Козелеком [Козеллек, 2006: сс. 33–97]. Німецький герменевт, учень Ганса-Георга Гадамера, розвиває теорію «часових пластів», яка, на його думку, долає жорстку опозицію між циклічним та лінійним розумінням часу. Часові пласти вказують на те, що різні історичні феномени мають різну швидкість змін, і переплетіння між ними утворює всю ту складність історичних процесів, яка й становить предмет історичної науки.

Виокремлення історичних пластів Козелек базує на розрізненні трьох типів набуття історичного досвіду, які відповідають одиничному досвідові людини, повторюваному та акумульованому досвідові покоління та власне історичному досвідові, який виходить за межі однієї генерації й утворює історичну діахронійну тяглість. З кожним типом набуття досвіду корелює відповідна форма історіографії: написання історії, продовження написання історії та переписування історії.

Одиничний, індивідуальний і неповторний досвід людини породжує несподіванка. Тільки той, хто вміє дивуватися, розуміти та відчувати різницю між очікуваним і тим, що насправді сталося, набуває досвід. Цей досвід здивування є своєрідним прадосвідом. Його відбиття у пам'яті як чогось унікального та *вартого запам'ятовування* (на відміну від несуттєвого) є основою історіографії. «Написання історії» є такою первинною формою історіографії, в основі якої — унікальні досвіди, варті запам'ятовування [Козеллек, 2006: с. 50].

Одиничний досвід може мати свою історію, коли відбувається порівняння між тим, що стало причиною здивування, і тим, що відбулося по тому. Така історія досвіду є його «нарощенням». Разом із тим у часовій тривалості подибуємо й повтори досвіду, що призводять до його «нагромадження» як форми нарощення. Повторюваність досвіду веде до акумуляції, завдяки якій можна встановлювати певні закономірності у тому, що відбувається. Впродовж людського життя, між народженням та смертю, здійснюється нагромадження певного повторюваного досвіду. Ця повторюваність є доступною не лише індивідуальному буттю. Вона становить набуток покоління, які характеризуються певною спільністю досвіду. Цьому нагромадженню, згідно з Козелеком, відповідає продовження писання історії, коли приріст досвіду осмислюється як повторюваний, але на його тлі фіксується й новий досвід [Козеллек, 2006: сс. 51, 64].

Коли ж набувається принципово новий досвід, не схожий чи навіть такий, що суперечить попередньому, виникає антропологічна передумова для

переписування попередньої історії. Найпоширенішим прикладом тут є зміна поколінь. Нова генерація зі своїм досвідом, як правило, по-новому дивиться на події минулого. Важливість думки Козелека для нашої теми полягає в тому, що *переписування історії зумовлене самою антропологією набуття історичного досвіду. Сама часова дистанція, що виникає між поколіннями, новий контекст досвіду зумовлюють нове формулювання історичних питань і, відповідно, розкривають горизонт минулого в новій перспективі.*

Але новий досвід не обов'язково виникає лише зі зміною поколінь (іноді така зміна призводить лише до незначних зрушень досвіду, як-от у традиційних суспільствах). У рамках досвіду однієї генерації можуть відбуватися великі зрушення, які змушують переосмислити весь попередній досвід. У цьому випадку переписування історії слід розуміти як інтеграцію нового власного досвіду із досвідом попередніх поколінь. Виникає потреба в переосмисленні попереднього досвіду для того, щоби пояснити витoki нового. Самі ці зрушення, звичайно ж, відбуваються синхронно, у межах генерації, проте переписування історії як інтеграція минулого з новим досвідом має діахронійний вимір і вимагає відповідної історичної методології ставлення питань [Козеллек, 2006: сс. 33–97].

Цей випадок зрушень у досвіді покоління є особливо важливим, оскільки інспіроване ним переписування історії зазвичай виходить за межі суто наукових інтересів, захоплюючи широку громадськість. Що призводить до таких фундаментальних зрушень у досвіді? Тут необхідно виокремити внутрішні та зовнішні чинники, які мають суттєво різні вектори впливу на характер переписування.

До перших належать революції, громадянські протести, громадянські війни, визвольні рухи. Ці процеси вказують на соціальну неоднорідність суспільств як причину соціальних змін, котрі, своєю чергою, вимагають нового осмислення цілісності, тобто нових принципів побудови ідентичності і, відповідно, переосмислення попередньої історії під кутом зору цих нових принципів. Найяскравішими прикладами тут є європейські та американські революції кінця XVIII — XX сторіччя, які призвели до оформлення націй як нових форм (умовно) егалітарних та однорідних колективних ідентичностей⁶.

До зовнішніх чинників переписування належать результати воєнних конфліктів з усіма їхніми похідними: завоюваннями, підпорядкуваннями, звільненнями (якщо вони є результатом саме зовнішніх обставин, а не внутрішньої

⁶ Історикам добре відомий той факт, що до переписування історії неминуче призводить і виявлення (або оприлюднення) нових історичних джерел, які змушують по-новому дивитися як на поодинокі історичні епізоди, так і на цілі періоди. Але таке виявлення або оприлюднення зазвичай пов'язане з певними соціальними катаклізмами, завдяки яким відкриваються архіви, розсекречуються документи чи з'являються нові горизонти поставлення історичних питань. Яскравим прикладом останнього є становлення національних історіографій у XIX столітті. Постанова націй зумовило появу нового горизонту опитування минулого під кутом зору історії походження цих великих колективів.

боротьби), силовими змінами кордонів⁷. Принципова відмінність від попередньої групи чинників полягає в тому, що переписування історії переможеними завжди відбувається під зовнішнім впливом переможців. Іноді переможені залишаються достатньо сильними, аби визнати свої помилки та сформувані нові нарративи оновленої ідентичності (наприклад, Німеччина після Другої світової війни). Іноді нові історичні нарративи безпосередньо формуються та запроваджуються історичною політикою переможців (наприклад, Україна після поразки національної революції 1917—1921 років та націонал-комунізму 1920-х років). У таких ситуаціях сама ідентичність спільноти стає проблематичною (про цей окремих випадок переписування історії переможених переможцями йтиметься далі з огляду на межі впливу історичної політики на нарративи).

Хоч би якими були причини таких зрушень, необхідно поставити питання, яке залишилося поза увагою аналізу Козелека. Чому взагалі виникає потреба чи інтерес в інтеграції попереднього досвіду до нового? Чому новий досвід не може дати спокій минулому, забути його, позбувшись у такий спосіб суперечливості? *Така потреба виникає через необхідність осмислення ідентичності покоління, що переживає зрушення досвіду. Ці зрушення завжди ламають традицію, вступаючи в опозицію до того, що було відомо раніше. Покоління, що переживає такі зрушення, опиняється в унікальній ситуації досвіду двох епох — до і після зрушення, старого і нового світу. Очевидно, що такого роду зрушення драматично позначаються на ідентичності покоління, яке змушене ставити питання про те «ким воно є?» стосовно минулого, і яким є це минуле стосовно нього у світлі нового досвіду. Криза ідентичності, яка неминує відбувається через такі злами досвіду, вимагає переосмислення успадкованої ідентичності, результатом чого є оновлення ідентичності сучасників.* Від того, як буде здійснено це переосмислення і, відповідно, у який спосіб буде переписано історію, істотно залежить те, як спільнота зможе подолати кризу. Вийде вона з неї зі збереженою або зміцненою ідентичністю чи, навпаки, колективна ідентичність зазнає часткової, ба повної дисоціації та руйнації?

Отже, переписування історії вкорінене у самому способі набуття історичного досвіду, у здатності переживати та осмислювати його фундаментальні злами, що вимагає, своєю чергою, переосмислення попереднього досвіду з метою (залежно від ситуації) узгодження, відновлення, оновлення чи навіть зміни ідентичності сучасників.

3. Заборона переписування історії як форма блокування історичного досвіду

Вже з попередніх висновків, які пов'язують історіографічне переписування історії з антропологічною специфікою набуття історичного досвіду, стає

---

⁷ До зовнішніх чинників також можна віднести природні катастрофи, які здатні впливати на колективні ідентичності, але питома вага їхнього впливу порівняно з соціальними чинниками є незначною, тому ми залишаємо цю тему поза увагою.

очевидним, що критика такого переписування, тим паче його заборона, є формами блокування цього самого досвіду, який завжди є узгодженням репрезентацій минулого із досвідом сучасників. Таке блокування здатна здійснювати влада, а формою його здійснення є історична політика, яку впроваджують за допомоги різноманітного концептуального (меморіальні закони, підручники історії, адресна підтримка досліджень та популяризації певних сторінок історії, меморіальні події, архітектурні меморіали тощо) та інституційного (академічні заклади, інститути національної пам'яті, експертні співтовариства тощо) інструментарію.

Мотиви такого блокування у кожному конкретному випадку можуть бути різними, але в їх основі завжди лежить острах влади щодо втрати того ресурсу, який надає їй колективна ідентичність. На прикладі модерних держав можна спостерігати два ідеально-типові мотиви такого блокування. Багато-національні імперії, авторитарні й тоталітарні режими завжди намагалися увічнити великі домінуючі наративи, маргіналізуючи водночас історії «національних окраїн» та усуваючи будь-які альтернативні наративи (це добре бачимо на прикладі російського імперського, а згодом — імперсько-радянського наративу). З іншого боку, в ліберально-демократичних національних державах заборона переписування історії була пов'язана переважно з острахом перед поглинанням їхніх ідентичностей сильнішими або успішнішими сусідами. Загалом же свобода наукової творчості в гуманітарній сфері, характерна для ліберально-демократичних режимів, передбачає наявність альтернативних репрезентацій минулого та історіографічний плюралізм.

Зараз до цих двох мотивів додається третій, пов'язаний із сучасним етапом глобалізації. Під впливом глобальних засобів масової комунікації індивідуальна ідентичність дедалі більше стає «відкритим проектом» (Ентоні Гіденс), на її формування дедалі менше впливають колективні ідентичності походження. Конкуренція за індивідуальну ідентичність із боку спільнот перейшла у міжнародний вимір і розгортається у формі символічного змагання. Історико-політичні дискурси у формі як заборони чи критики переписування історії, так і активної пропаганди власного історичного наративу через засоби масової комунікації стають ефективним інструментом такого змагання. Їх спрямовують як усередину спільноти з метою її консолідації, так і назовні — з метою впливу на ідентичності інших спільнот.

Відповідно, форми блокування історичного досвіду можна розташувати на шкалі, на одному полюсі якої — максимальне блокування всіх можливих змін у репрезентаціях минулого, характерне для історичної політики тоталітарних та авторитарних держав, на іншому — редукція державної історичної політики до певного мінімуму підтримання ідентичності за відсутності ексклюзиву на історіографічні тлумачення минулого.

Граничні види блокування історичного досвіду охоплюють усі три форми його набуття, виявлені Козелеком. Тоталітарні та жорсткі авторитарні режими взагалі прагнуть позбавити людину досвіду здивування як історіографічного

«прадосвіду». Нічого нового в принципі не може бути у суспільстві, яке знає кінцеву мету історичного процесу і розуміє власну місію в ньому. І хоча через причини антропологічного характеру людина не може перестати дивуватися, «ідеологічне підковування» вже з дитинства задає сприйняття будь-яких несподіваних подій чи ситуацій як зрозумілих. На це завдання блокування здивування спрямовані засоби масової комунікації, які подають усі події та новини у попередньому витлумаченні, породжуючи ілюзію зрозумілості всього, що відбувається. Цим самим пояснюється й здійснювана тоталітарними режимами ізоляція громадян, яка запобігає їх зіткненню з будь-якою іншою здатною здивувати реальністю.

Повторюваність досвіду, як основа його нагромадження, передбачає постійне порівняння нового досвіду з попереднім, тобто виявлення повторюваного на тлі унікального. Блокування досвіду здивування призводить до того, що повторюваний досвід стає єдиною можливістю. Повторюваність є не тому, що є її унікальність, а тому, що все відбувається в єдиною можливію спосіб. Тому повторюваність перестає бути собою, вона герметизується і стає вічно тим самим.

Зрушення досвіду, які відбуваються зі зміною поколінь, є однією з найнебезпечніших загроз для тоталітарних і авторитарних режимів. Адже тут сама природа людської історичності, якій притаманне постійне набуття нового досвіду, зокрема генераціями, заходить у суперечність із герметичністю системи і вимагає переосмислення минулого. Запобіжниками цього є, насамперед, розвиток та посилення комеморативних практик, їх тотальне впровадження в освіту і всі сфери публічного життя, у тому числі через використання нових технік історичної реконструкції. Ступінь «комеморативізації» суспільного життя зворотно-пропорційний можливостям критичного аналізу минулого та переписування історії. До цього слід додати й різноманітні техніки маргіналізації та ізоляції «шкідливих» щодо системи нових досвідів, інтеграцію частини цих досвідів, позбавлених політичної небезпеки в наявну систему координат.

Описані форми блокування історичного досвіду — *елімінація здивування, герметизація повторюваності та заборона переписування історії* — є, звісно ж, граничними. Їхній загальний наслідок — герметизація людини в сучасному, у вічному «тепер». Блокування типів історичного досвіду відкриває шлях до міфологізації репрезентації минулого, яка втрачає контури історичної реальності. Саме ж людське буття стає відірваним від історичної реальності, під якою слід розуміти постійне набуття й нагромадження досвіду.

Для ліберально-демократичних держав характерна відсутність жорсткої історичної політики, яка претендує на контроль над репрезентаціями минулого. Дискурс заборони переписування історії редукується тут до певних мінімальних вимог, наприклад, заборони заперечення воєнних злочинів, визнаних міжнародними трибуналами. При цьому в державі немає монополії

на історіографію та історичну політику, суб'єктами якої можуть бути різні групи суспільства.

Щоправда, цю ідилічно-плюралістичну картину останнім часом дуже суттєво скоригували як глобалізаційні процеси, так і право-популістські зрушення, які відбулися впродовж останнього десятиріччя. Зараз спостерігаємо своєрідне повернення великих історичних наративів, підживлюване агресивною зовнішньою політикою багатьох світових гравців. Розвиток, автономізація і спеціалізація історичних дисциплін, поступова втрата «науками про дух» функції публічної трансляції традиції та репрезентації культурної спадщини не виправдали ані побоювань «націоналіста» Ернеста Ренана щодо підризу національних ідентичностей, ані сподівань «ліберала» Юргена Габермаса на проблематизацію історичної свідомості й пов'язану з нею релятивізацію історичних наративів, що вело б і до зменшення напруги між різними життєвими світами, принаймні в аспекті конкуруючих репрезентацій минулого. *Навпаки, у глобалізованому світі спостерігається специфічне чіпляння за історичні наративи, яке, вочевидь, пов'язане з характерним для сучасності перевантаженням розмаїттям.* «Меморіальна манія» [Megill, 1998: р. 38], проявом якої є, зокрема, поява меморіальних законів із їхніми заборонами переписування історії, вказує на крихкість сучасних ідентичностей і на імпліцитні, а іноді й очевидні побоювання щодо їх втрати. Поверненням великих історичних наративів, зокрема, пояснюються й ті загострення суперечок щодо інтерпретації історичних подій різними суб'єктами міжнародної політики, які ми спостерігаємо сьогодні. Завдяки глобалізованим засобам масової комунікації історичні наративи стали наразі інструментами активної боротьби за «відкриті» індивідуальні ідентичності. Рекламування альтернативних репрезентацій минулого стало ефективною зброєю у війні спільнот за індивідуальні прихильності щодо тих чи тих колективних ідентичностей. А критику переписування історії дедалі більше використовують як усередині спільноти — для зміцнення домінуючих історичних наративів, так і ззовні — задля впливу та коригування ідентичності іншої спільноти у бажаному напрямку.

Саме в такому контексті слід розглядати критику Росією (в особі як урядових, так і академічних структур) українського переписування історії у пострадянський час. Намагання України відродити свої старі історичні наративи, відмова від імперсько-радянського наративу, ключовим елементом якого у новітній історії є «Перемога», спричиняли та продовжують спричиняти шквал звинувачень у відмові від «справжнього минулого» на догоду кон'юнктурним політичним інтересам. Але після тих зрушень досвіду, які відбулися наприкінці 1980-х та на початку 1990-х років, українська спільнота просто не мала шансів не переписувати власну історію. Йшлося не лише про зняття ідеологічних оцінок із певних подій, періодів, історичних постатей і не лише про те, що розсекречення архівів спричинилося до відкриття джерел, які змушували по-новому дивитися на історію Радянської України. Йшлося про необхідність пошуку власної ідентичності спільноти, яка мало

не вперше у своїй історії стала незалежною у чітко визначених кордонах. Цей пошук не був легкою справою, і він ще досі не завершений. Було відроджено нарратив козацької України, напевно, найстійкіший серед українських історичних нарративів. У полі історико-політичного дискурсу з'явилися нарративи української революції 1917–1920 років і визвольних змагань під час Другої світової. Разом з тим радянське минуле України майже випало з поля зору історичної політики, наслідком чого стала його поступова маргіналізація. При цьому його неформальна репрезентація залишалася (й далі залишається) достатньо живою завдяки пам'яті його носіїв. Як наслідок, оновлений імперсько-радянський нарратив, активно трансльований засобами масової комунікації сусідньої держави, для значної частини українських громадян виявився ближчим, ніж нарративи, пропонувані в межах української історичної політики. Це стало однією з причин того розколу суспільства, який можна було спостерігати у 2004 та у 2013–2014-х роках і який досі залишається неподоланим.

Ця трагічна наука новітньої вітчизняної історії порушує низку питань, які безпосередньо стосуються історико-політичних дискурсів загалом і тематики переписування / заборони переписування історії зокрема. Як формуються історичні нарративи? Наскільки вони є залежними від влади? Наскільки влада здатна впливати на «колективну пам'ять» та, через неї, на ідентичність спільнот?

4. Влада, історична політика і межі пластичності колективної пам'яті

Одразу слід зазначити, що погляд на колективну пам'ять та колективну ідентичність як на продукти влади є досить популярним у сучасній науковій літературі. Йдеться не лише про вплив праць Мішеля Фуко, в яких яскравість і пасіонарність викладу поєднані з витонченим історичним аналізом. Великий внесок в обґрунтування цього погляду зробила соціологічна школа, корені якої пов'язані з учнем Еміля Дюркгайма та Анрі Бергсона Морисом Гальббаксом. Поєднавши феномени «колективних уявлень» і пам'яті, він запровадив у широкий науковий обіг поняття «колективної пам'яті». Загальновизнана заслуга Гальбакса полягає в тому, що він довів детермінованість індивідуальної пам'яті колективною ідентичністю [Assman, 2013: р. 36]. Індивідуальною пам'ять роблять не унікальні спогади, а неповторні комбінації різноманітних, пов'язаних із групами, до яких залучені індивіди, колективних спогадів. Найважливіший висновок, який випливає з теорії Гальбакса, полягає в тому, що «фундаментально ідентичність передує пам'яті» [Megill, 1998: р. 44]. Соціальні ідентичності визначають спосіб буття спільнот до того, як у гру вступає колективна пам'ять, яка ретроспективно конструюється цими ідентичностями. Колективна пам'ять розглядається, по суті, як соціальний конструкт сучасних спільнот, які за допомоги певного інструментарію (насамперед, історичної політики)

визначають її межі з метою стабілізації та обґрунтування колективної ідентичності, що має місце у сьогоденні⁸.

Важливий висновок, що також випливає з теорії Гальбвакса, полягає в тому, що колективну пам'ять необхідно відрізнити від наукової історії. Перша завжди пов'язана з усталенням певної колективної ідентичності, остання — з пізнанням того, як було насправді. Колективна пам'ять не може існувати без колективного забуття. Наративи — це завжди ретроспективні репрезентації минулого, в яких підкреслення й піднесення певних подій, процесів, постатей, конститутивних для підтримання й транслявання ідентичності, корелює із забуттям травм та «неприємних сторінок» історії, які можуть похитнути впевненість спільноти у самій собі, знизити її самооцінку, посягати розбрат. Про таку корелятивність пам'яті та забуття і про позитивну роль забуття для творчої, спрямованої на майбутнє діяльності як особистостей, так і народів, писав ще Фридрих Ніцше. На важливості селективності пам'яті для конституювання націй наголошував уже згадуваний Ернест Ренан: «Суть нації в тому, що всі індивіди, які її утворюють, мають між собою багато спільного, як і багато того, що вони забули» [Renan, 1882: р. 9]. Щодо цього Бенедикт Андерсон влучно підмітив, що Ренан у парадоксальний спосіб каже про забуття, розуміючи, що про «забуте» насправді всі пам'ятають. Забуте насилля постає тут як підтвердження єдності, з війни воно перетворюється на «братовбивство», поняття, яке ретроспективно приписує єдність тому, що насправді було її позбавлене [Anderson, 2006: р. 200]⁹.

Скепсису щодо історичних наративів додали й філософи постмодерну. Недовіра до «великих наративів», яку артикулював Жан-Франсуа Ліотар, заторкнула й наративи національної пам'яті, які також претендували на домінуючий статус у межах спільнот національних держав. Філософія історії відреагувала на це рефлексіями щодо відмінності пам'яті та історії, або ж, використовуючи термінологію Алана Мегіла, афірмативної та критичної історіографії. Фундаментальна мета афірмативної історіографії — «піднести

⁸ Поняття «колективної пам'яті» Гальбвакса зазнавало критики за нібито неправомірне застосування психологічного поняття до феноменів соціальної реальності. У цьому вбачали ненаукову «індивідуальну метафору» (див. історію питання: [Assman, 2011: pp. 32-33; Assman 2013: р. 37]). Натомість Гальбвакс не вбачав у цьому понятті метафори. Той факт, що носіями пам'яті можуть бути лише індивіди, а не колективи, не змінює її залежності від соціальних рамок. Це «колективна пам'ять», оскільки вона функціонує по відношенню до соціальної комунікації так само, як «індивідуальна пам'ять» стосовно до свідомості. Зараз поняття колективної пам'яті є загальноновживаним у міждисциплінарних дослідженнях, які проводяться на межі історичних і історіографічних дисциплін та філософії історії. Інтерес до цієї тематики підтверджує й порівняно нещодавнє створення Асоціації дослідників пам'яті (Memory Studies Association) (див. [Олик, 2018: с. 19]).

⁹ Тема історичної пам'яті й забуття стала предметом і низки наукових розвідок вітчизняних дослідників (див. матеріали круглого столу «Місця пам'яті» [Філософська думка: 2013: №6]).

певну партикулярну традицію або групу, історію та досвід якої вона вивчає» [Megill, 2007: p. 21]. «Афірмативна історіографія підпорядковує минуле проектам, що ними люди зайняті в сучасному. Їй бракує критичної дистанції щодо спогадів, які вона збирає, та щодо традиції, яку вона підтримує» [Megill, 2007: p. 22]. Натомість критична історіографія претендує на об'єктивність, синонімом якої стає відокремлення історії від пам'яті. Національні наративи є, звісно ж, афірмативними. Понад те, афірмативний підхід є зазвичай домінуючим щодо критичного історичного аналізу. Але саме через це домінування наукова історія має віддавати пріоритет критичному підходу. «Сказати, що історіографія повинна бути критичною щодо порядку, в якому вона фундована, не означає віддати пріоритет критицизму над афірмацією. Це просте визнання того, що афірмація розквітає за нормального стану справ, натомість критицизм — ні» [Megill, 2007: p. 37]. Наукова історія мусить прорватися за межі наративів, і попри те, що критична репрезентація минулого теж неминуче матиме форму наративу, принаймні це буде правдивий наратив, що відображає не партикулярну ретроспективу окремої спільноти, а всю складність і комплексність того, що відбувалося.

Ці постмодерністські імпульси вплинули на історіографію у бік її плюралізації, яку розглядали, зокрема, як справжню критичну наукову альтернативу жорстким владним конструктам домінуючих національних наративів. Виникли дискусії щодо можливих транснаціональних історіографій, наприклад, єдиної європейської історіографічної платформи, або щодо плюралізації національних історіографій. Хоча, видається, вагомої альтернативи національним історіографіям досі немає¹⁰.

Тема співвідношення афірмативної, орієнтованої на пам'ять, та критичної історіографії вже кілька десятиріч залишається ключовою для дискусій про методологію сучасного історичного пізнання та критерії його об'єктивності. Далі я спробую окреслити її ключові риси під кутом зору проблеми переписування / заборони переписування історії. Але перед цим важливо проаналізувати саму афірмацію, яку так тісно пов'язують із владою та історичною політикою. На мою думку, конструктивістська позиція, яка пов'язує афірмативні наративи, насамперед, з історичною політикою влади, стикається з серйозними ускладненнями як концептуального, так і емпіричного характеру, які не дають змоги беззастережно прийняти схему: влада — ідентичність — колективна пам'ять¹¹.

¹⁰ Вивчення різних підходів до історіографії здійснено у межах проекту Європейського наукового фонду «Репрезентація минулого: написання національних історій у Європі в XIX і XX сторіччях» (NHIST). Огляд: Ш. Бергер: «Национальные историографии в транснациональной перспективе: Европа в XIX и XX вв.» [www.gefter.ru/archive/6412].

¹¹ Конструктивістську позицію поділяють і деякі вітчизняні історики. Як приклад можна навести розвідку Г. Касьянова «Украина и соседи: историческая политика. 1987–2018». Історична пам'ять тут постає як інструмент конструювання колективної ідентичності, який, своєю чергою, сам є результатом політичної інженерії, концентрованим виразом якої є «історична політика» [Касьянов, 2019: с. 19].

Про головне з цих ускладнень уже йшлося вище. Колективна ідентичність сама є генератором влади. А будь-яка влада для своєї стабілізації потребує колективної ідентичності. Тобто відносини між владою та колективною ідентичністю не можна розглядати в редукціоністському дусі. Радше тут слід казати про складну діалектику цих двох феноменів, яка має свою специфіку на різних етапах історичного розвитку та в різних суспільствах.

Емпіричним проявом цієї «автономії» колективної ідентичності щодо влади є *резистентність історичних наративів*, їхня живучість, навіть всупереч історичній політиці влади. Таку стійкість наративів не можна пояснити із суто конструктивістських позицій. Вона потребує витонченішого методологічного підходу до пояснення процесів формування і трансляції наративів. Такий підхід забезпечує запропонована Яном Асманом диференціація феномену колективної пам'яті на «культурну» та «комунікативну». Хоча дослідник спирається на базові постулати соціологічної школи Гальбвакса, ця диференціація маркує його вихід за межі суто конструктивістського підходу. На конкретних історичних прикладах Асман доводить, що колективна пам'ять функціонує у двох модусах: «пам'яті, що обґрунтовує», яка пов'язана з витокком» і «біографічної пам'яті», пов'язаної з безпосереднім досвідом і його контекстом» [Assman, 2011: p. 37].

Комунікативна пам'ять зазвичай поширюється від сучасників до попередників на три-чотири покоління, тобто років на вісімдесят, ба й сто [Assman, 2011: p. 41; Assman, 2013: p. 37]. Мовою істориків, це пам'ять «етнографічного часу», або того, що є предметом «*oral history*». Її підтримує жива традиція спілкування з представниками попередніх генерацій, родинною спадщиною, всіма формами комунікації, в яких можна донести «живий досвід» попередників, що передається від покоління до покоління. Це спонтанна й неформальна пам'ять, зумовлена переважно родинною структурою трансляції спадщини, яка включає в себе і знання про досвід попередніх генерацій. Комунікативній пам'яті притаманне поступове загасання, і вона остаточно губиться в пітьмі досвіду минулого третього-четвертого покоління.

Натомість культурна пам'ять охоплює всю історію спільноти, включно з міфічним або історичним актом заснування. Вона не може функціонувати спонтанно, для її підтримання потрібен концептуальний інструментарій у вигляді стійких об'єктивацій (наприклад, меморіальних комплексів), символічних кодувань (наприклад, у священних текстах), а також інституції, відповідальні за ці процеси. «Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, є справою мнемотехніки, для якої в суспільстві є спеціальні інституції» [Assman, 2011: p. 37].

Ключовим для пояснення означеної вище резистентної характеристики наративів є співвідношення культурної та комунікативної пам'яті. У деяких суспільствах (переважно давніх, у яких є сильними традиції усної історії) ці системи пам'яті чітко відмежовані одна від одної. Сучасним суспільствам із їхнім науковим підходом до власної історії більшою мірою притаманна модель шкали, коли комунікативна пам'ять плавно переходить у культурну і навпаки.

Розвиваючи думку Асмана, необхідно зазначити, що наративи можуть формуватися в кожній із систем пам'яті — і в комунікативній, і в культурній. У першому випадку це репрезентації минулого, які стосуються порівняно нещодавньої історії. Здебільшого вони високо резистентні, оскільки сформовані свідченнями очевидців, котрі важко дискредитувати й дискваліфікувати. Стійкість наративів Голокосту й Голодомору пояснюється саме цією вкоріненістю у свідченнях людей, що їх пережили. У другому — це більш складні, наукоподібні репрезентації витоків, джерел походження тієї чи тієї спільноти. За модерної доби такими репрезентаціями стали історії про походження націй, які сягають зазвичай середньовіччя та підкріплені науковими дослідженнями в різних історичних дисциплінах. Такі репрезентації можуть бути більш або менш резистентними залежно від того, наскільки сучасні суспільства здатні впізнавати себе в них.

Найбільша ж резистентність, вочевидь, характерна для наративів, які належать водночас і комунікативній і культурній пам'яті. В цих наративах засвідчується той самий плавний перехід комунікативної пам'яті в культурну, який забезпечує тривалість і спадковість у репрезентаціях минулого. Комунікативна пам'ять тут поступово поглиблюється та масштабується до більш широкого історичного контексту, який зникається з певною науково підтвердженою афірмацією. Наприклад, стійкість українського козацького наративу пояснюється тим, що численні успадковані усні родинні історії (походження прізвищ, сімейні генеалогії тощо) зникаються з пластом добре документованого періоду історії та історичною насиченістю географічного простору.

Так само слушно й протилежне. Антагонізм між культурною та комунікативною пам'яттю небезпечний тим, що наративи, сформовані владою в межах першої, будуть відторгнуті у межах другої. Класичний приклад тут надає переписування історії переможених переможцями. Предметом такого переписування є культурна пам'ять переможених, маргіналізація чи трансформація їхніх наративів. Але те, наскільки ці зміни будуть ефективними, залежить від корелятивних змін комунікативної пам'яті переможених. Характер же трансформації комунікативної пам'яті контролювати практично неможливо. Адже це той безпосередній досвід, який пережили або переживають сучасники та близькі їм попередні генерації. Трансформація комунікативної пам'яті залежить від того, наскільки покоління, яке пережило зрушення досвіду (у цьому прикладі — поразку), здатне осмислити здобуту науку та змінити себе залежно від цього осмислення. Результатом може бути визнання або власної слабкості, або ж власної провини, що веде до протилежних стратегій: ресентиментального оновлення й посилення ідентичності з метою реваншу або ж відмови від суттєвих рис попередньої ідентичності (Німеччина після Першої та Другої світових воєн являє собою приклади першої та другої стратегії відповідно). Історична політика СРСР — наочний приклад того, як намагання сформулювати та нав'язати нові історичні наративи наражалося на

спротив комунікативної пам'яті, що відіграв не останню роль у формуванні горезвісної радянської подвійної моралі та, врешті-решт, у розпаді держави¹². Попри спроби ідеологічного втручання у суспільні комунікативні процеси та контролю приватності, можливості влади залишаються обмеженими там, де йдеться про селекцію спогадів, що їх передають у родинному та найближчому соціальному оточенні. Отже, обмеженим залишається і вплив на формовані ними репрезентації минулого. Тому розрив наступності поколінь завжди був найважливішим завданням переможців.

За модерної доби порівняно плавний перехід комунікативної пам'яті в культурну був забезпечений у межах історіографій національних держав. Свого часу нації самі стали головними переписувачами історії. З постанням націй сучасне стало простором розкриття істини історії. Все минуле мало бути зрозумілим з огляду на сучасне, як підготовка до нього, як становлення нації, кульмінаційним моментом якого є постання національної держави рівних громадян-співвітчизників. Щодо цих змін Фуко зауважував, що сучасне стало відправною точкою для аналізу минулого. Воно стало горизонтом, «коли готова розкритися істина, коли на світ виходить приховане або віртуальне. Це означає, що сучасне стає викривачем минулого та підвалиною для його аналізу» [Foucault, 1997: р. 203–204]. Ця телеологія нації, звичайно ж, належить до феноменів культурної пам'яті та афірмативної історіографії. Але мовна гомогенність, територіальна локалізація та правова егалітаризація забезпечили відносну єдність комунікативної та культурної пам'яті. Тим паче, що національна телеологія, попри всі міфотворчі моменти, все ж таки спиралася на наукову історію. З горизонту сучасної нації все минуле мало бути дослідженим у найдрібніших фактах і найрізноманітніших смислових зв'язках, чудернацьке сплетіння яких зрештою і призвело до появи конкретної національної спільноти¹³. Після національних революцій та утвердження націй національні історичні наративи завжди залишалися домінуючими, навіть там, де нації не змогли здобути власної держави. Переписування історії зазвичай уже не виходило за їхні межі. Часто-густо воно, навпаки, набувало форми повернення до національних наративів після довгих періодів насадження чужої чи штучної колективної пам'яті, як це було після розпаду СРСР та соціалістичного табору.

¹² Б. Андерсон переконливо довів, що націоналізм не слід зараховувати до ідеологій (на кшталт марксизму чи лібералізму) [Anderson, 2006: р. 10]. Нації – це символічні універсали і провідні форми колективної ідентичності за модерного часу. Звідси випливає, що ідеологічні наративи завжди будуть програвати національно-історичним. Підтвердженням цьому є кардинальна зміна історичної політики в СРСР під час Другої світової війни і повернення до національно-імперського наративу як ближчого для значної кількості населення країни та більш ефективного з погляду соціальної консолідації. Люди готові помирятися з власну батьківщину, але не за вчення К. Маркса.

¹³ Немає нічого дивного в тому, що виокремлення історії як самостійної дисципліни збіглося в часі зі становленням модерних націоналізмів. Як і в тому факті, що рушійною силою «відродження націй» часто (у тому числі в Україні) були видатні історики.

5. Історико-політичні дискурси та історична істина

Сила історичних наративів, їхнє сучасне «повернення» неминуче відсилає нас до питання співвідношення афірмативної та критичної історіографії. Чи можливий чистий науковий історичний дискурс поза межами дискурсу історико-політичного?

Вище я спробував довести, що афірмативність сама по собі не є однорідною. Питання, пов'язані з ідентичністю (її пошуком, відновленням, оновленням, посиленням, захистом), необхідно відрізнити від питань, пов'язаних із владою. Резистентність історичних наративів демонструє, що далеко не завжди їх можна вважати конструктами влади. Історичні наративи є конститутивами колективної ідентичності, яка здатна зберігати свою форму без підтримки, а іноді й всупереч історичній політиці влади. Так само й переписування історії найчастіше відбуваються через зрушення в ідентичності спільнот, які вимагають переосмислення минулого. Переписування історії, ініційовані владою, можуть або віддзеркалювати ці зрушення, або ж, навпаки, виконувати функцію власного посилення через практики блокування історичного досвіду. В останньому разі, коли влада намагається переписати історію суто з метою самопідсилення (приклад переможців тут є граничним), такий ревізіонізм ризикує бути відторгнутим із боку суспільства через резистентність наративів, що представлені в комунікативній пам'яті.

Диференціація афірмативної функції дещо полегшує розв'язання деяких питань критичної історії. Перший і найочевидніший висновок полягає в тому, що заборона переписування історії є в переважній більшості випадків інструментом влади і являє собою діаметральну протилежність щодо критичної історіографії. Наукова історія потребує переписування і будь-які заборони тут протипоказані. Але такого ж перегляду минулого потребує й колективна ідентичність, коли покоління, що є її носіями, переживають зрушення досвіду, викликані внутрішніми чинниками. Тут постає окреме питання можливих меж таких трансформацій, коли колективна ідентичність стає настільки іншою, що втрачає свій зв'язок із попередньою. Так само, як і питання про те, чи може спільний проєкт майбутнього врівноважувати конфлікти пам'ятей різних груп. Адже одна з ключових характеристик нації, вперше сформульована Ренаном, — «бажання жити разом» [Renan, 1882: р. 26], — не обов'язково повинна апелювати до спільної репрезентації минулого. Це «бажання» може народжуватися зараз і стосуватися майбутнього. Це відчуття «нового початку», попри всі розбіжності, що мали місце в минулому, було одним із найхарактерніших переживань поколінь, що були причетними до творення модерних націй [Anderson, 2006: р. 193]. У межах цієї статті означені питання не можуть бути детально розглянуті. Зазначу лише, що на початку ХХІ століття нації виявляють набагато більшу залежність від минулого, ніж це було два століття тому. І зміни ідентичності у світі національних держав здебільшого не виходять за межі великого національного наративу. Сучасні ж громадянські розбрати порушують питання радше про

те, чи йдеться в них про єдину, або ж про різні нації, ідентичність яких апелює до різних історичних наративів.

Другий висновок полягає в тому, що критична історіографія має брати до уваги розрізнення між заборонаю переписування, яка слугує завданням підсилення інституціалізованої влади, та заборонаю, спрямованою на захист національних наративів та національних ідентичностей. Приклад різниці неоімперських та національних наративів тут є найочевиднішим. Є фундаментальна відмінність між заборонаю переписування китайської офіційної історії уйгурів та заборонаю заперечення геноциду вірменів або євреїв. І таке розрізнення має бути частиною методу критичної історіографії, оскільки лише воно дає змогу адекватно пояснити принципово різні мотиви заборони переписування історії. Як було продемонстровано вище, є концептуальний інструментарій для розрізнення нав'язаних історичною політикою наративів і наративів, закріплених у комунікативній пам'яті.

Утім, це не виключає того, що будь-який наратив для критичної історіографії має бути сумнівним через те, що він являє собою кореляцію вибіркової пам'яті та забуття. У цьому розумінні будь-який національно-історичний наратив є абстрактним, натомість історія прагне до розуміння минулого в усій його конкретності. Те, що в межах культурної, а іноді й комунікативної пам'яті знає забуття («незручні сторінки історії»), критична історіографія прагне винести на світло, щоб репрезентувати історію в усій її неоднозначності та складності. І хоча ця нова репрезентація теж неминуче матиме характер наративу, зв'язної розповіді, яку історик здійснює з позицій сьогодення, це буде більш-менш комплексний наратив про минуле, позбавлений ретроспективної однобічності наративів, комунікованих у межах історико-політичних дискурсів.

Навіть суто «захисні» наративи, які стосуються пам'яті про національні травми (наприклад, геноциди та воєнні злочини), самі по собі не мають апріорної теоретичної індульгенції щодо критичної історіографії. По-перше, відкриття нових джерел, нових свідчень здатне по-новому висвітлити події минулого. По-друге, важливим є й питання застосування тих чи тих історичних наративів у різних суспільних групах. Україна являє собою яскравий приклад суспільства, де різні групи, насамперед регіональні, мають досить відмінні комунікативні пам'яті, що їх репродукують наступні генерації. У цій ситуації, досить прямолінійне впровадження уніфікованої моделі культурної пам'яті, насамперед, через шкільну освіту та меморіальне законодавство¹⁴, зазнало прогнозованого відторгнення з боку великих груп населення,

¹⁴ Ця «прямолінійність» не в останню чергу була пов'язана з партійним минулим багатьох українських істориків та діячів освіти, які, обернувшись у 1990-х роках на 180°, почали наполегливо впроваджувати політику «національної наративізації», використовуючи класичні радянські шаблони із притаманним їм узагальненням, уніфікацією, безальтернативністю. Величезним недоглядом того часу стала відсутність широких суспільних дискусій щодо різних суперечливих сторінок минулого, результатом чого могло б стати вироблення спільного погляду на них.

комунікативна пам'ять яких не була компліментарною з пропонованими наративами. Суголосність культурного та комунікативного шаблів колективної пам'яті є однією з умов спільного бачення минулого, яка далеко не завжди збігається з мовною однорідністю, а отже, вимагає окремого прояснення.

Наприкінці статті хотілося б викласти одне спостереження, яке зумовлює дещо парадоксальне, на перший погляд, зближення афірмативної та критичної історіографії за наших часів. Вже йшлося про своєрідне повернення історичних наративів, пов'язане із символічним суперництвом сучасних держав у глобальному комунікативному просторі. Використання наративів у такому суперництві відбувається у два способи: нав'язування власних наративів та дискредитацію наративів спільноти-конкурента чи спільноти — потенційної жертви. Про важливість розпізнання нав'язуваних наративів для критичної історіографії вже йшлося. А як бути з дискредитацією? Через абстрактність національно-історичних наративів та всемогутність сучасних засобів масової комунікації дискредитація будь-якого наративу стає нескладною справою. Достатньо витягнути на поверхню «забуті» у відповідному наративі факти, тобто підсвітити інший абстрактний бік наративу і розтиражувати це висвітлення у глобальному медіа просторі. Класичний приклад — суперечки між Україною, Польщею та Росією щодо наративу, пов'язаного з Українською повстанською армією. Кожна сторона підкреслює абстрактний бік цієї теми: боротьбу за незалежність, тероризм, співпрацю з нацистами. Домінування того чи того бачення досягається через мобілізацію медіа-ресурсів та продукування відповідних репрезентацій, які грають на ту чи іншу абстракцію. Але для того, щоби переконливо захистити певний наратив, немає іншого шляху, ніж критичний аналіз, який дає змогу зняти абстрактні ярлики у конкретності історичного дослідження. У сучасній ситуації будь-який критично не препарований, абстрактний історичний наратив стає легкою мішенню для дискваліфікації, яка може мати серйозні наслідки для колективної ідентичності та відносин з іншими спільнотами. Тому сучасна афірмативна історіографія просто змушена дрейфувати у бік самокритики, яка стає засобом раціоналізації колективної пам'яті, а разом з нею й ідентичності. А публічний характер такої критичної раціоналізації є певним запобіжником від викривлень, маніпуляцій та відвертих фейків, якими просякнута медійна сфера. Історико-політичні дискурси, в яких присутній критичний складник, якраз і створюють те комунікативне поле, в якому репрезентації минулого стають осмисленими, і суспільство приймає їх не лише завдяки емоціям комунікативної пам'яті чи інституційному примусу владних інституцій, а й завдяки критичній рефлексії, яка, не відмовляючи наративній спадщині в її екзистенційній істині, вказує на неоднозначність та багатовимірність історії.

ДЖЕРЕЛА

Зимовець, Р.В. (2002). Дискусія Фуко/Хабермас. Вопросы теории власти. *Практична філософія*, 1, 82–104.

- Касьянов, Г. (2016). Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. *Историческая экспертиза*, 2, 28–57.
- Касьянов, Г. (2019). *Украина и соседи: историческая политика. 1987–2018*. Москва: НЛЮ.
- Козеллек, Р. (2006). *Часові пласти. Дослідження з теорії історії*. Київ: Дух і літера.
- Олик, Дж.К. (2018). Коллективная память: две культуры. *Историческая экспертиза*, 4, 22–49.
- Орлова, И.Б. (2017) Историческое знание как предмет социологического анализа (феноменологический аспект). *Социологические исследования*, 9, 66–77.
- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso.
- Arendt, H. (1970). *On Violence*. San Diego, New York, London: A Harvest/HBJ Book, Harcourt Brace Jovanovich, Publishers.
- Assman, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press.
- Assman, J. (2013). Communicative and Cultural Memory. In: *The theoretical foundations of Hungarian "lieux de memoire" studies (Loci Memoriae Hungaricae I)* (pp. 36–43). S.l: s.a.
- Foucault, M. (1997). «*Il Faut Defendre la Societe*». *Cours au College de France. 1976*. Seule/Gallimard.
- Megill, A. (1998). History, memory, identity. *History of the Human Sciences*, 11(3), 37–62.
- Megill, A. (2007). *Historical Knowledge, Historical Error. A contemporary guide to practice*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Renan, E. (1882). Qu'Est-Ce Qu'Une Nation? In: *Conference faite en Sorbonne, le 11 Mars 1882*. Paris: Calmann Levi, Editeur; Ancienne Maison Michel Levy Freres (pp. 1–30).

Одержано 31.03.2021

REFERENCES

- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. [in English]. London, New York: Verso.
- Arendt, H. (2006). *On Violence*. [in English]. San Diego, New York, London: A Harvest/HBJ Book; Harcourt Brace Jovanovich, Publishers.
- Assman, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization. Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press.
- Assman, J. (2013). Communicative and Cultural Memory. In: *The theoretical foundations of Hungarian "lieux de memoire" studies (Loci Memoriae Hungaricae I)* (pp. 36–43). S.l: s.a.
- Foucault, M. (1997). «*Il Faut Defendre la Societe*». *Cours au College de France. 1976*. Seule/Gallimard.
- Kasianov, G. Historical policy and the memorial laws in Ukraine: the beginning of the 21st century. [In Russian]. *Historical expertise*, 2, 28-55. [= Касьянов 2016]
- Kasianov, G. (2019). *Ukraine and neighbors: historical policy. 1987–2018*. [In Russian]. Moscow: NLO. [= Касьянов 2019]
- Koselleck, R. (2006). *Zeitschichten. Studien zur Historik*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duch i litera. [= Козеллек 2006]
- Megill, A. (1998). History, memory, identity. *History of the Human Sciences*, 11(3), 37–62.
- Megill, A. (2007). *Historical Knowledge, Historical Error. A contemporary guide to practice*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Olik, J.K. (2018). Collective memory: two cultures [In Russian]. *The Historical Expertise*, 4, 22–49. [= Олик 2018]
- Orlova, I.B. (2017). Historical Knowledge as a Subject of Sociological Analysis (Phenomenological Aspect). [In Russian]. *Sociological researches*, 9, 66–77. [= Орлова 2017]

- Renan, E. (1882). Qu'Est-Ce Qu'Une Nation? [in Franch]. In: *Conference faite en Sorbonne, le 11 Mars 1882* (pp. 1–30). Paris: Ancienne Maison Michel Levy Freres. [= Renan 1882]
- Zymovets, R.V. (2002). Foucault/Habermas discussion. The power theory issues. [In Russian]. *Practical philosophy*, 1, 82–104. [= Зимовец 2002]

Received 31.03.2021

Roman Zymovets, Candidate of Sciences in Philosophy,
Research Fellow at the Department of Philosophy of Culture, Ethics and Aesthetics,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triohsviatytska St., Kyiv, 02000
romanzimovets@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6045-6374>

ABOUT BENEFITS AND HARMS OF REWRITING HISTORY.
ONE OF THE TOPICS OF CONTEMPORARY HISTORICAL
DISCOURSES: PHILOSOPHICAL ANALYSIS

When we talk about historical revisionism, negative connotations as a rule are prevailing. Prohibition of revision of certain historical interpretation and assessment is one of the tasks of historical policy which is carried out by adopting so-called «memorial laws». Taking care of the formation of the desired representations of the past (narratives) is directly related to the interests of institutionalized power in its own stabilization and strengthening. Power is a function of the community, whose identity is formed historically. Consolidation of collective identity through the support and reproduction of common representations of the past is one of the tools to strengthen power.

At the same time, the very nature of human experience acquisition which is permanent mediation of the horizon of the past and the present, presuppose a reinterpretation of this past. Major shifts in the experience of generations, which occur as a result of certain social changes, lead to a new look at the past of the community. In this sense, rethinking and rewriting history becomes necessary to clarify, update, rationalize the collective identity, which is problematized by new experience.

Historical policy can both respond to this need for identity transformation through rethinking representations of one's own past and come into conflict with it. In the latter case, the narratives transferring by institutional power begin to conflict with the communicative memory of the generation experiencing a shift. One of the tools of self-preservation of power in this situation is blocking of living historical experience, which can take various forms. The culmination of such a blockade is «hermetization» of historical time that take place in totalitarian state. The living historicity of experience, which requires a constant rethinking of one's own historically inherited identity, is replaced by an artificial, time-frozen identity, which, precisely because of this nature, becomes fragile and doomed to destruction.

On the other hand, the rewriting of history initiated by the authorities within the framework of historical policy may face resistance to the representations of the past rooted in the communicative and cultural memory. The resistance of historical narratives indicates that the collective memory and the identity founded in it are not only a power construct, but also a spontaneous layering of sediments of historical experience.

In today's world of global communications and unified everyday practices, historical narratives are beginning to play an increasing role, as they remain the only seat of identity. At the same time, this process reinforces the conflict potential of communities, which can be observed in many examples of the revival of historically motivated political ambitions. In this situation, a critical clarification of various interpretations of the past becomes a means of rationalizing the historically inherited identity of communities as a necessary condition for intercultural dialogue.

Keywords: *historical experience, historical policy, memorial law, historical discourse, narrative, collective memory.*